

AŞIQ POEZİYASI YAZILI ƏDƏBİYYAT KONTEKSTİNDƏ

Qəzənfər PAŞAYEV

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*

Artıq bir ildir ki, davam edən karantin rejimi canlı elmi ünsiyyət, müzakirə və mübahisələrin məsələsini daraldıb. Əvəzində illər uzunluq müxtəlif mövqelərdən şərh edilən, tarixi-elmi dəyərlərin elmi izahında mübahisəli görünən bir çox məsələlər haqqında düşüncə-düşünməyə şərait yarandı. Bunlardan biri də məni çoxdan düşündürən Aşiq poeziyasıdır.

Görkəmli folklorşünasımız Məhərrəm Qasımlı və Mahmud Allahmanlının tərtib etdikləri “Aşiq ədəbiyyatı antologiyası” üçcildliyini yenidən oxudum (1). Üçcildliyin “Aşiq poeziyası” adlanan I cildində otaylı-butaylı Azərbaycanın ustad aşıqlarının vəhdətdə təqdimi yeni araşdırmalara rəvac verir. Kitabda Azərbaycan aşıqları ilə yanaşı, azərbaycanca yazıb-yaradan Ləzgi Əhməd, Krım tatar aşığı Ömər, Ərzurumlu Əmrah kimi başqa xalqların aşıqlarına da yer verilir. Bu nəşrin uğurunu şərtləndirən məsələlərdən biri də aşıq poeziyasının, aşıq sənətinin inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayan, ruhən aşıqlara yaxın olan 30-dan artıq el şairinə yer verilməsidir.

“Aşiq ədəbiyyatı antologiyası” üçcildliyini və ikicildlik “Ozan-Aşiq” Ensiklopediyası”-nı oxuyandan sonra məndə bir daha aşıq poeziyası, aşıq şeir şəkili barədə söz demək arzusu baş qaldırdı. Lakin qəti söz demək üçün aşıq sənətinə, aşıq poeziyasına dair tədqiqatları yenidən oxudum və qənaətlərimi oxucu və mütəxəssislərlə bölüşmək qərarına gəldim.

Folklorla məşğul olan tədqiqatçılar bilir ki, mən illər öncə Aşiq Azafı Mikayılın yaradıcılığından bəhs edən “Qoca Azafıyam” kitabını tərtib edərkən aşıq poeziyası və bütün aşıq şeiri şəkili barədə dair tədqiqat aparmışdım (2). O vaxtdan, necə deyirlər, çox sular axıb, folklorla, aşıq poeziyasına, aşıq şeiri şəkili barədə yeni baxış formalaşılıb.

Hər şeydən əvvəl, onu deyək ki, Aşiq poeziyasını şifahi xalq ədəbiyyatı hesab edən folklorşünaslarımızın qənaətləri həmişə birmənalı qarşılanmayıb. Müəllifi bəlli olan aşıq poeziyası milli tarixi-ədəbi prosesin bütün mərhələlərində iştirakına və roluna görə klassik

üslubda yaranan ədəbiyyatla qarşılıqlı zənginləşmədə olub. Milli poetik düşüncənin qaynağı və təkamül göstəricisi olan bu bədii yaradıcılığı folklor hesab etmək əsasən uzun illər qəlibləşmiş elmi metodik qənaətlərə əsaslanır.

Aşıq poeziyası müəyyən spesifik xüsusiyyətlərilə seçilən orijinal və bənzərsiz bir yaradıcılıqdır. Öz axar-baxarı olan, dərin elmi biliyə söykənən sənət abidəsi, prof. Məhərrəm Qasımlının göstərdiyi kimi, dilimizin və ruhumuzun qərarlaşdığı möhtəşəm fəlsəfi sistemdir (3, s. 7).

Aşıq poeziyasına təsniflər, gəraylılar, qoşmalar, cinashı bayatılar, müxəmməslər, divanilər, vücudnamələr, sicilləmələr, cahanamələr, ustadnamələr, deyişmələr, hərbə-zorbalar, qıfılənd bağlamalar, təcnislər, “əlif-lam”lar, “tərs əlifba”lar, “əvvəl-axır”lar, “şeyirlə məktublaşma”lar, “dedim, dedi” lər və s. daxildir. Bu aşıq şeiri şəkillərinin hər biri barədə söz açmaqda məqsədimiz bir yandan bu sahilsiz ümmana bənzər yaradıcılıqla oxucuları, xüsusən də gənc tədqiqatçıları istiqamətləndirmək, digər tərəfdən aşıq poeziyasını folklor hesab edənlərin, şagirdlə şeyirdi, aşıq mühitləri ilə aşıq məktəblərini qarışdırən, aşıq şeir şəkillərini ancaq qoşma hesab edən, aşıq poeziyası ilə aşıq sənətinin fərqiə varmayanların, el şairlərini aşıq hesab edənlərin mövqeyindəki mübahisəli məsələlərə münasibət bildirməkdir.

Bəzi folklorşünaslarımızın Aşıq mühiti ilə Aşıq məktəbləri barədə fikirləri qəbuləilməzdir. Anadolu Aşıq məktəbi, Şirvan Aşıq məktəbi, Təbriz Aşıq məktəbi, Göyçə Aşıq məktəbi – deyə hökm verənlər yanılırlar. Əslində bunlar Aşıq mühitləridir. Aşıq məktəbini ayrı-ayrı ustad aşıqlar yaradırlar. Bu inkarolunmaz fakta Azad Nəbiyevin əsərində də təsadüf edirik:

“Yunis Əmrə bu sahədə ayrıca bir məktəb yaratdı, xalq şeirinin mükəmməl formaları onun poeziyasında özünün yüksək zirvəsinə qalxdı, poetik kamilliyə yetdi” (4, s. 240).

Folklorşünas alim, Xalq şairi Sabir Rüstəmخانlı da Aşıq məktəbi və Aşıq mühitləri məsələsinə toxunur və yazır:

“Dastan yalnız **aşıq sənətində məktəb yaradan**, son dərəcə böyük təsir gücü olan, adı xalq arasında əfsanələşən sənətkarlar haqqında qoşulur” (5, s. 221).

Məlumdur ki, Aşıq mühitləri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Lakin heç biri digərini inkar etmir, əksinə aşıq sənətini zənginləşdirirlər.

Borçalı aşıq mühitində aşıqlar, adətən, balabançının müşayiəti olmadan çalib-oxuyurlar. Göyçə, Təbriz, Gəncəbasar Aşıq mühitlərində aşıqları balabançı müşayiət edir.

Şirvan Aşığı mühitində aşıklar balaban, dәмkeş, nağara və qoşa nağaranın müşayiəti ilə çalib-oxuyurlar. Məqamdır deyək ki, uzunömürlü dәrsliklər, tәdqiqatlar müəllifi, xatirini çox istədiyim professor Paşa Əfəndiyevin balabanı səsi olmayan aşıkların səsini ört-basdır etmək üçün vasitə hesab etməsi həqiqətdən uzaqdır (6, s. 229). Balaban, çalib-oxuyanda aşıkları ruhlandırان, cuşa gətirən qeyri-adi alətdir.

Təsadüfi deyildir ki, dörd-beş il bundan əvvəl Təbrizdə 400-ə qədər balabançının iştirakı ilə müsabiqə keçirilmişdi.

Aşıklar Birliyi və Aşığı sənəti ilə məşğul olan tәdqiqatçılarımız balabançılarımızın həyatı və fəaliyyətini araşdırmalı, onları unudulmaqdan qorunalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, aşığı sənətinin inkişafında balabançılarının misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Bəzi folklorşünaslarımızın “Əlif-lam”, “ustadnamə”, vücutnamə, cahannamə kimi aşığı şeiri şəkillərini qoşma hesab etmələri, bizcə, doğru deyildir. Onların yeganə arqumenti göstərilən aşığı şeiri şəkillərinin qoşma kimi 11 hecadan ibarət olmasıdır. Qoşma 3-5, bəzən 7 bənddən ibarət olduğu halda, onlarda bəndlərin sayı sərbəstdir. Həmin aşığı şeiri şəkilləri mənə və məzmunca da tamamilə fərqlənirlər.

Başqa bir mühüm məsələdə də bəzi folklorşünaslarımızla razılaşmaq olmur.

Məlumdur ki, ustad aşıklar yanında dәrs alan, aşığılıq sənətini öyrənənlərə şayird, məktəbdə müəllimdən dәrs alan uşağa və gənclərə şagird deyilir. Təəcübüdür ki, əksər folklorşünaslarımız şayirdlə şagirdi qarışdırırlar. Bir dәrslikdə hətta “**ustad-şagird**” başlıqlı yazı da **verilmişdir**.

Bizə qalırsa, belə məsələlərdə mətndən çıxış etmək lazımdır.

Aşığı Ələsgər yazır:

Bir **şayird** ki, ustadına kəm baxa,
Onun gözlərinə ağ damar, damar.

Və ya:

Aşığı Ələsgərəm, mərdi-mərdana
On iki **şayirdim** işlər hər yana.

Aşığı Ələsgər hətta dodaqdəyməz divanisində də bu məsələyə toxunur:

Sən şayirdsən, hey deyirlər,
Dәrs al ərkandan, gədə!
Həqiqətdən dışarısan
Keçirsən yandan, gədə! və s.

Aşığı Ələsgərin məşhur qaçaq Dəli Aliya həsr etdiyi gəraylısında

da buna təsadüf edirik:

Dəli Alının vəsfini,
Yazmışam dastana deyin!
Afərin, **şəyirdlərim**,
Gedəndə hər yana, deyin!

Aşıq Nəcəf Ağkilsəli:

Sən **şəyirdsən**, bir ustaddan
Dərsini al, sözə bax...

Ustad aşıqlar **şəyird** məsələsinə ciddi yanaşır və xüsusi qayğı göstərirdilər. Bu, iki mühüm məqamla bağlıdır. Birincisi, sənəti yaşatmaq, ikincisi, ustad aşıqların yaradıcılığını yaymaq, yaşatmaq.

Aşıq Ələsgərin 12 şəyirdinin olması təsadüfi deyildi.

Bəzi folklorşünaslarımız Aşıq yaradıcılığı deyəndə aşığın yalnız **bədii** yaradıcılığını nəzərdə tuturlar. Unudurlar ki, aşıq yaradıcılığına onun çalib-oxumağı, yaratdığı havaları, dastan yaradıcılığı, bədii qiraət ustası kimi çıxış etməyi, rəqqas kimi oynamağı, məclisi ələ almaq üçün qaravəllilər danışmağı və sairə də daxildir. Eyni zamanda təkcə bunlara diqqət yetirmək kifayətdir ki, el şairlərini akademik Muxtar İmanovun doğru olaraq göstərdiyi kimi, aşıq hesab edənlərin yanıqları məlum olsun (7, s. 55).

Dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov təsadüfi demirdi: “Aşıq yaradıcılığı elə bir sənət aləmidir ki, orada şairin də, yazıçının da, bəstə-karın da, xanəndənin də, rəqqasın da istədiyi qədər payı vardır”.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, aşığın bədii yaradıcılığı yazılı ədəbiyyata, yerdə qalan yaradıcılığı folklorə aiddir.

Gün kimi aydın həqiqətdir ki, zaman-zaman aşıq poeziyası və yazılı ədəbiyyat qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş, bir-birinin zənginləşməsinə yardımçı olmuşdur. Bu baxımdan, Nəsimi yaradıcılığı xüsusilə seçilir. Şairin yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq poeziyası ilə qoşa inkişaf etmiş, aşıq yaradıcılığına yeni janrlar gətirmiş, formaca onun inkişafına təkan vermişdir. Buraya qıfılənd bağlamalar, “Əlif-lam”, “Tərs əlifba”, “Divanilər”, “qoşmalar” daxildir (8, s. 63-78).

Aşıqlar, xüsusən də Ordubadlı Kərim, Aşıq Ələsgər və Molla Cuma şairin qıfılənd, Divani, “Əlif-lam” və “Tərs əlifba”larından bəhrələnərək aşıq poeziyasını zənginləşdirmişlər.

Maraqlıdır ki, klassik ədəbiyyatımızdan gələn “Əlif-lam”, “Tərs əlifba”, Divani və “qıfıləndlər” heca vəznindədir.

O da maraqlıdır ki, Divan ədəbiyyatından gələn “Divani” və “Müxəmməs”lər əruz vəznində olduğu halda, onlar da aşıq yaradı-

cılığında heca vəznə üstə kökləniblər:

Professor Məhərrəm Qasımlı yazır ki, aşığı poeziyası nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı ədəbiyyata daxildir. Daşdığı əlamətlər aşığı ədəbiyyatını türk ədəbiyyatının xüsusi – ayrıca bir tipi kimi səciyyələndirir (9, s. 474).

Görkəmli folklorşünas alimlərimiz Vaqif Vəliyev və Paşa Əfəndiyev aşığı poeziyasını şifahi xalq ədəbiyyatından ayrı hesab etmirlər.

Maraqlıdır, aşığı poeziyasına Divani və müxəmməslər Divan ədəbiyyatından, qıfılbənd, qoşma, “Əlif-lam” və “Tərs əlifba” klassik ədəbiyyatımızdan gəldiyi halda, onlar niyə yazılı ədəbiyyat hesab olunmasın?

Başqa bir yöndən, yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri – Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Vaqif, Vidadi, Zakir, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Zəlimxan Yaqub, Məstan Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Rasim Kərimli və başqaları təsnif, gəraylı və qoşmaları ilə aşığı ədəbiyyatını zənginləşdirməmişlərmi?

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov təsadüfi yazmışdır: “Aşığı poeziyasının kökləri, rişələri folklorlardan su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir, ondan qüvvət alır”.

Bunları nəzərə alaraq Aşığı şeiri şəkilləri barədə düşüncələrimi təqdim edirəm.

Gəraylılar

Anlaşıqlı, canlı danışığı dilində olduğundan ürəklərə asanlıqla yol tapan gəraylılar aşığı poeziyasında geniş yayılmışdır.

İnsanın ən incə, ülvi və kövrək duyğuları, daxili aləmi, psixoloji anları – sevinc və sarsıntılar gəraylılarda poetik və obrazlı ifadəsini tapır. “Koroğlu” dastanında Nigar xanımın övladsızlıq dərдинin dörd misralıq gəraylıda əyaniləşmə məqamı janrın tükənməz imkanlarından xəbər verir:

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə.
Toz bürümüş boz beşiyə
Şirin layla çalan yoxdur.

Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər, Aşığı Şəmsir, Mikayıl Azafı kimi görkəmli aşığılarımızın dillər əzbəri olan gəraylıları vardır. Gəraylı yazılı ədəbiyyatımızda da önəmli yer tutur. Aşığı Alı və Qasım bəy Zakirdən verdiyimiz örnəklər Aşığı poeziyası ilə yazılı ədəbiyyatımızın qoşa qanad olduğuna dəlalət edir.

Aşıq Alıdan:

Bax bu qaşa, bax bu gözə
Yandı bağrım, döndü közə.
Keçən sözü çəkmə üzə
Keçən keçdi, olan oldu.

Qasım bəy Zakirdən:

Qəm evində var olalı,
Eşqə giriftar olalı,
Yarımadıq yar olalı,
Nə sən məndən, nə mən səndən.

Örneklerden de göründüyü kimi, istər Aşıq poeziyasının, istərsə də yazılı ədəbiyyatın ən oynaq, axıcı və sadə şəkli gəraylıdır.

Maraqlıdır ki, Nəsimi və Füzulinin daxili qafiyəli qəzəlləri heca vəzninə yaxın bəhrədə yazıldığına görə onları asanlıqla “gəraylı” şəklinə salmaq olur.

Səməd Vurğun “20 bahar” adlı şeirində Füzulinin qəzəlini gəraylı şəklinə salaraq öz şeirinin vəzninə uyğunlaşdırmışdır:

Möhnət çəməninə gül dərə-dərə,
Ucaldı şairin ahı göylərə:
“Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xalqı əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmı?”
Füzuli yurdunun qəm səsidir bu,
Pərişan bir elin naləsidir bu.

Akademik Həmid Araslı Nəsimi yaradıcılığını tədqiq edərkən məşhur “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” qəzəlini gəraylı kimi təqdim etmişdir:

Məndə sığar iki cahan,
Mən bu cahana sığmazam
Gövhəri-laməkan mənəm
Kövnü məkana sığmazam.

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk də Füzuli qəzəlindən istifadə edərək gözəl bir gəraylı yaratmışdır:

“Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xalqı əfqanım”,
O sahilə, bu sahilə.

Birləşib bir can olmalı,
Bütöv Azərbaycan olmalı,
O sahil də, bu sahil də.

Təsniflər

Təsniflər aşıq poeziyasının qədim şəklidir. Demək olar ki, bütün görkəmli ustad aşıqlarımız təsnifin gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Aşıq Alı və Molla Cumadan verdiyimiz gəraylılar deyilənlərə dayaq olur:

Elmi dayazlar,
Kamaldan azlar,
Hədyan avazlar
Yamandır, yaman.

(Aşıq Alı)

Ağlayıb gülləm,
Göz yaşım silləm,
Qurban kəsilləm,
Sən bizə gəlsən.

(Molla Cuma)

Aşıq poeziyasının bu oynaq janrı yazılı ədəbiyyatımıza təsir edərək onu zənginləşdirmişdir.

Səməd Vurğunun “Bəsti” poemasının yarından çoxu 5-7 hecalı təsniflər üzərində köklənib. Təsniflər S.Vurğunun yaradıcılığında dilinin aydınlığı, oynaqlığı və xalq ruhunun daşıyıcısı olmağı ilə fərqlənir.

Qoşmalar

Ustad aşıqlardan başlamış ifaçı aşıqlara qədər, qoşma qoşmayan aşığa az təsadüf edilir. Qoşmanın kamil nümunələrini Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Şəmkirli Hüseyn, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn, Aşıq Şəmşir, Aşıq Pənah, Aşıq Şakir, Aşıq Kamandar, Mikayıl Azaflı və digərləri yaratmışlar. Onların qoşmaları yaddaşlara həkk olunub. Bu sənətkarların öz mahnıları və qoşmalarına bəstələnmiş mahnılar günü bu gün həyatımızın ayrılmaz hissəsidir.

Yazılı ədəbiyyatımızda da çox yayılan janr kimi qoşma, aşıq sənətinin və aşıq poeziyasının zənginləşməsinə xidmət edir. Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Vaqif, Vidadi, Qasım bəy Zakir, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Tofiq Bayram, Məmməd Araz, Zəlimxan

Yaqub, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd Aslan və başqa şairlərimizin qoşmaları aşıqlarımızın və poeziya xiridarlarının dillər əzbəridir.

Müxəmməs

Kökü xəmsə olan müxəmməs ərəb sözü olub, mənası beşlik deməkdir.

İstər klassik ədəbiyyatda, istərsə də aşıq poeziyasında müxəmməslər beş misradan və bir neçə bənddən ibarət olur. Müxəmməslərdə hər misrada 16 heca olur. Saz havasının melodik axarı ilə bağlı olaraq aşıqlar hər misranı iki yerə bölüb oxuyurlar.

Bəzən dəftərə köçürəndə də misraları iki yerə bölürlər. Aşıqlar toy məclislərini, şənlikləri müxəmməslə başa vururlar. Buna duvaqqapma da deyirlər. Müxəmməs aşıq şeiri şəkli ilə əlaqədar “Baş müxəmməs”, və “Orta müxəmməs” kimi çox sevilən aşıq havaları meydana gəlmişdir.

Müxəmməsin cığalı müxəmməs, dodaqdəyməz cığalı müxəmməs, qoşayarpaq müxəmməs, qafiyə müxəmməs kimi şəkilləri vardır.

Müxəmməsin ən yaxşı nümunələrini Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa Ağkilsəli, Molla Cuma, Xəyyat Mirzə və başqaları yaratmışlar.

Klassik ədəbiyyatda müxəmməsin ən yüksək səviyyəli nümunələrini Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Vidadi, Vaqif, Zakir yaratmışlar.

Bilmək maraqlıdır ki, Nəsimi heca vəznində müxəmməs yazan ilk şairimizdir.

Maraqlıdır ki, Divan ədəbiyyatından gələn “Divan” və “Müxəmməs”lər ərüz vəznində olduğu halda, onlar da aşıq poeziyasında Molla Cuma və Xəyyat Mirzənin aşağıdakı müxəmməslərindən də görüldüyü kimi, heca vəzni üstə kökləniblər:

Molla Cuma:

Xocalar, bircə baxın
Görün, necə yar oynayır.
Naz edir, süzür gedir,
Sevdiyim aşkar oynayır.
Al yanaq, büllur buxaq,
Zənəxdanı nar oynayır.
Əl vurun, cərgə durun,
Balaca dilbər oynayır.

Xəyyat Mirzə:

Həzərat, bircə baxın,
Gör necə dilbər oynayır.

Gül zərif, dəsti zərif,
Dəstində güllər oynayır.
Nazınan ağ üzünə
Düşübdü tellər oynayır.
Səsinə, həvəsinə
Car çəkib ellər oynayır.

Hər iki müəllifin deyişməsində eyni qafiyə görürük. Bu, deyişmənin tələbidir. Seyfəli Pənahın da eyni rədifli “Oynayır” adlı müxəmməsi vardır.

Müxəmməsin, adətən, hər misrası 16 hecadan ibarət olmalı olduğu halda, burada 7-8 bölgüsü özünü göstərir. Divaninin tələbinə cavab verən bir mənzərə alınır.

Aşıq Ələsgərdən verdiyimiz nümunədən görüldüyü kimi, müxəmməsin hər misrası 16 hecadan ibarətdir:

Canımı qurban eylərəm, bir belə tər lan gözələ,
Hal bilən, şirin gülən, dosta mehriban gözələ,
Boy uca, gərdən mina, zülfi pərişan gözələ,
Dolanır mürğü-ruhum, olubdu mehman gözələ,
Xəstəyəm, yalvarıram, həkimi-loğman gözələ.

Cahannamə

Ölçü və qəliblərinə görə qoşmalardan fərqlənməyən cahannamələrdə bəndlərin sayı məhdud olmur. Cahannamə, adından da görüldüyü kimi, dünyadan, geniş mənada dünyada baş verən hadisələrdən, ölkələrdən, tarixi şəxsiyyətlərdən, şairlərdən, hökmdarlardan, dünyanın keşməkeşlərindən bəhs edir.

Dar mənada isə cahannamədə bir ölkənin, el-obanın, diyarın və mahalın vəsfindən, burada baş verən hadisələrdən, tarixi yerlərdən, görkəmli şəxsiyyətlərdən, onların dəyərləndirilməsindən söhbət gedir.

Cahannamələrin ən yaxşı nümunələrini Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azaflı yaratmışlar.

Aşıq Mikayıl Azaflının “Getdi” adlı iki cahannaməsində lap qədimdən başlayaraq bütün tarixi şəxsiyyətlərdən söz açılır. Aşığın “Kəlbəcərdədi”, “Qazaxdadı”, “Şınıxdadı” cahannamələrində görkəmli şəxsiyyətlərdən, toponimlərdən danışılır. “Tovuz” adlı cahannaməsində isə aşıq Tovuz rayonu ərazisində mövcud olan tarixi yerlərdən, görkəmli şəxsiyyətlərdən söz açır, bütün kəndləri vəsf edir (10, s. 417-432). İnanırıq ki, yüz-iki yüz il sonra toponimləri cahannamələr vasitəsilə üzə çıxararaq

tədqiq edəcəklər. Bu qiymətli əsərlər tarixçilərimiz, dilçilərimiz və coğrafiyaşünaslarımızın tədqiqat obyektinə çevriləcək.

Artıq dediyimiz kimi, cahannaməyə az da olsa yazılı ədəbiyyatımızda da təsadüf edilir. Dar mənada cahannaməyə örnək kimi İlyas Tapdığın “Gədəbəydədi” cahannaməsini göstərmək olar.

Geniş mənada Səməd Vurğunun cahannaməsi diqqəti çəkir. Sevimli şairimizin cahannaməsindən iki bəndi təqdim edirik:

Neron bir şəhəri oda yaxdı ki,
Sönük vicdanına bir ilham gülsün;
Qan rəngli odlara dönüb baxdı ki,
Gücsüz ayaqları yerdən üzülsün.

Nadirin qəlbini kin yedi qat-qat,
Dilindən qoymadı “şöhrət” sözünü,
Tacından, taxtından qorxan o cəllad
Doğma balasının tökdü gözünü (11, s. 205-206).

Təcnislər

Aşıq poeziyasının zirvəsi, sınaq meydanı hesab olunan təcnislər geniş yayılmışdır. Bununla belə, deməliyə ki, **təcnis yaratmaq** (fikir verin, təcnis yazmaq demirik) sənətkardan fitri şairlik istedadı, az sözlə dərin mənə ifadə etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, dilin incəliklərini bilmək tələb etdiyindən hər aşıq təcnis meydanına baş vura bilmir. Təcnis formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan cinas, rədif və qafiyələrdən düzəlir.

Heyrətamiz gücü və zənginliyi ilə seçilən təcnislərin ən gözəl nümunələrini Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Bozalqanlı Hüseyn, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafli kimi ustadlar yaratmışlar.

Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, Aşıq Ələsgər təcnis aşıq şeiri şəklini zirvəyə qaldırmışdır. Fitri istedadı sayəsində aşıq yaradıcılığına dodaq samitləri (m, b, p) işlənməyən dodaqdəyməz təcnis və dodaqdəyməz cığalı təcnisləri gətirmişdir:

Deyilənə görə Aşıq Ələsgər Aşıq Alı ilə deyişəndə ustadını aşağıdakı dodaqdəyməz təcnislə bağlamışdır.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz – qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.

Aşıq poeziyasının bu şeir şəkli də yazılı ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Şairlərimiz gözəl təcislər yazmışlar. Bu baxımdan Hüseyn Kürdoğlunun “Dağıstan gözəli” təcisi maraqlıdır:

Xəncər qaşlı bir Dağıstan gözəli,
Atıb getdi, qoydu məni avara
Bu sirrimi gərək deyim şeirlə,
Həm ləzgiyə, həm kumuka, avara.

Dastan eylər bu el-oba dərdimi,
Kamil ovçu belə ov edərdimi?!
Tapdım, dedim qaçmış ova dərdimi,
Dedi, çıx get, öz yerində ov ara (12, s. 103).

Aşıq poeziyasında elə şeir şəkilləri də var ki, onlara yazılı ədəbiyyatda təsadüf edilmir. Buraya **vücutnamələr**, **sicilləmələr**, **ustadnamələr**, **hərbə-zorbalar** daxildir. Bəzi oxucuların, xüsusən də gənclərin bu aşıq şeiri şəkilləri ilə tanış olmadığını nəzərə alaraq, onlar haqqında ətraflı danışmağı münasib bildik.

Vücutnamələr

Bu maraqlı aşıq şeiri şəkli qoşma kimi on bir hecalı olur. Lakin mənə və məzmunca fərqləndiyinə görə onu qoşma adlandırmaq doğru deyildir.

Vücutnamədə insanın ana bətninə düşdüyü dövrdən qəbrədək: uşaqlıq, gənclik, təhsil illəri, evlənməsi, qocalması və dünyadan köçməsi təsvir olunur.

Vücutnamənin ən yaxşı nümunələrini Abbas Tufarqanlı, Xaltanlı Tağı, Aşıq Valeh, Molla Cuma, Mikayıl Azafli və başqa aşıqlarımız yaratmışlar.

Nümunə üçün Azafli Mikayılın 13 bənddən ibarət “Olar” vücutnaməsindən üç bəndi veririk:

Atadan düşəndə ana qoynuna,
Canda təbiətdən can aşkar olar.
Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saatda
Dünyaya gəlməyə ixtiyar olar.

El ona ad qoyar, şadlıqnan bəzər,
Bir, iki, üçdək əmər süd, gəzər.
Dörd, beş, altı yaşda müdəm sal nəzər,
Qoyma xəstələnər, ana zar olar.

Səksəndə axtarar ha kömək əli,
Doxsanda azdırsa, deyərlər dəli.
Yüzündə Əzrayıl çəkər çəngəli,
Köçər bu fanidən, tezbazar olar (13, s. 403-404).

Sicilləmələr

Sicilləmənin şeir şəkli yoxdur. Sicilləmələr, əsasən, ya divani, ya da müxəmməs şeir şəklinə uyğun gəlir. Professor Vaqif Vəliyev göstərir ki, sicilləmə daha çox ustadnamələrə oxşayır (14, s. 193).

Sicilləmələrin ən yaxşı nümunələrini Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Aşıq Rəcəb Ehraqılı, Aşıq Soltan, Aşıq Məhəmməd Sadaxlı, Mikayıl Azafılı yaratmışlar.

Nümunə üçün Tufarqanlı Abbasın məşhur “Bəyənəmz” sicilləməsindən üç bəndi təqdim edirik:

Ay həzərat, bir zamana gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənəmz.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər da qaynananı bəyənəmz.

Adam var ki, getməyəsən işinə,
Adam var ki, dolanasan başına,
Adam var ki, ayran tapmır aşına,
Dindirərsən, yağlı nanı bəyənəmz.

Adam var dəstinə verərsən güllər,
Adam var, gözünə çəkəsən millər,
Tufarqanlı Abbas, başına küllər,
Nə günə qalmısan, qarı bəyənəmz.

Ustadnamələr

Ustadnamə ustad nəsihəti deməkdir. Onlar ta qədim zamanlardan məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (boylarında) oxuyuruq:

Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya.

Ustadnamələrin əsas qayəsi insanları doğru yola səsləməkdir. Onların başlıca mövzusu dünya, zamanə, fələk və insanlardır. Ustad-

namələrdə əxlaqi və milli dəyərlər qırmızı xətt kimi keçir.

Poetik quruluşa, bölgü sistemi və qafiyələnməyə görə, ustadnamələr qoşmadan fərqlənir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, ustadnamələr aşıq yaradıcılığında müstəqil janr (şeir şəkli) kimi qoşmalardan yaranmışlar. Aşıq poeziyasında ustadnamələr gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməs, divani və s. aşıq şeiri şəkillərində təqdim olunur.

Aşıqlar məclisi ustadnamələrlə açırlar. Adətən iki-üç ustadnamə oxuyur, sonra əsas mətləbə keçirlər.

Elə bir ustad aşıq olmaz ki, ustadnamələr yazmamış olsun. Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Aşıq Alı, Ağ Aşıq, Aşıq Ələsgər, Dərya Məhəmməd, Şakir Hacıyev, Aşıq Soltan, Mikayıl Azaflı və başqaları ustadnamənin insanı haldan-hala salan, düşündürən nümunələrini yaratmışlar. Aşıq Ələsgərdən bir bəndi verməklə kifayətlənirik:

Qafil könül, bu nə yoldu tutubsan,
Sərf edirsən, nə kamaldı dünyada?!
Dövlətə qul olub gül tək açılma
Çox səni tək güllər soldu dünyada.

Divanilər

Divanilərin aşıq poeziyasına Divan ədəbiyyatından gəlmə olması barədə fikir sabitləşib. “Divani” də “Müxəmməs” kimi Divan ədəbiyyatında əruz vəznində olduğu halda, aşıq poeziyasında heca vəznini üstə köklənib. Divani üç, beş və daha artıq bənddən, hər bənd dörd misradan, hər misra on beş hecadan ibarət olur. Misradaxili bölgüsü 7+8 və ya 8+7 şəkildə olur. Aşıqlarımız klassik ədəbiyyatı bilmədiklərindən, bu şeir şəklini 14-15 və ya 16 hecalı misralar əsasında qururlar.

Bəzi folklorşünaslar divaninin qoşma olduğu qənaətindədirlər. Qoşmanın hər misrası 11 hecadan ibarət olduğu halda, divanidə hər misrada 15 və ya 16 heca olur. Məhz buna və məzmununa görə divanini qoşma hesab etmək doğru deyildir.

Bizə qalırsa, Divanilər Aşıq poeziyasına klassik ədəbiyyatdan, daha doğrusu, “qıfılənd bağlama”, “Əlif lam”, “Tərs əlifba” kimi Nəsimidən gəlmədir. Şairin “Kəpənək” (yapıncı) adlı divanisi deyilənlərə əyanilik gətirir:

Çəkəli əyninə, bu sikkeyi mərcan kəpənək,
Biləcəək qıldı mənim dərdimə dərman kəpənək.
Kəpənək geymişəm, əndişədən azad oluban
Üşümək müşkülünü eylədi asan kəpənək.

Məncə, Nəsimi, divaniləri, eləcə də müxəmməsləri heca vəznində

yazan ilk şairimizdir.

Divaninin ən gözəl nümunələrini Xəstə Qasım, Aşıq Musa Ağkilsəli, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Aşıq Teymur Qaraçöp, Aşıq İskəndər Ağbabalı, Aşıq Murad Çobanoğlu, Mikayıl Azafli və digərləri yaratmışlar.

Nümunə üçün Aşıq Teymur Qaraçöpün divanisindən bir bənd verməklə kifayətlənirik:

Bivəfaya uyma, könül, vəfadar əldən gedər,
Xain olma sən dostuna, etibar əldən gedər.
El içində həyalı gəz, təmiz saxla adını
Aldanma dünya malına, namus, ar əldən gedər.

Maraqlıdır ki, aşıq poeziyasında heca vəznə üstə köklənən divanilər yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərir. Tanınmış şairimiz Musa Ələkbərlinin Vətən müharibəsində həlak olan igid oğullarımıza ünvanladığı “Zəfər ünvanlı şəhidim” divanisi deyilənə əyani misaldır:

Dilimizdə ən yaralı
Bayatısən, ağısən.
Anaların göz yaşısən,
Sinələrin dağısən.
Ayın bulud örtüyüsən,
Günün qürub çağısən. və s.

Ustad aşıqlarda olduğu kimi, şair hər misranı iki yerə bölüb, 1-ci misra başdan-ayağa 8 hecalı, 2-ci misra 7 hecalıdır.

Hərbə-zorbalər

Keçmişdə ustad aşıqlar arasında “bağlama deyişmələr” baş verirdi. Bu cür deyişmələrdə son məqsəd aşıqların bir-birini bağlayaraq sazını əlindən almaq olduğuna görə, onlar “Bağlama deyişmə” adlanırdı. Bağlama deyişmələr aşıq poeziyasında yeni poetik imkanların, sözün yeni məna qatlarının üzə çıxmasına meydan yaratmışdır.

Deyişmələr aşıqların istedadını, biliyini, bədahətən şeir demə qabiliyyətini, kimin nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirmək, ad-san qazanmaq baxımından əhəmiyyətli olmuş, aşıqları yeni sənət axtarışlarına sövq etmişdir. Deyişmə zamanı şeir şəkillərinin əksəriyyətindən, xüsusən də herbə-zorba, bağlama, qıfıl bənd, ustadnamə, təcnisdən istifadə edildiyindən ustalıq iddiasında olan aşıq bütün şeir şəkillərindən və aşıq havalarından xəbərdar olmalı idi. Bağlama deyişmələr dörd mərhələdən ibarət olurdu. O mərhələlərdən biri də “herbə-zorba” mərhələsi idi. Aşıq Ağacanla Bozalqanlı Hüseynin “Hərbə-zorba”sından verdiyimiz nümunənin oxucularda təsəvvür yaradacağına inanırıq:

Aşıq Ağacan:

Demədimmi çıxma dağlar başına,
Tufan olur, boran-qar olur onda.
Əl uzatma gözün görən yuvaya
Gürzə olur, şahmar, mar olur onda.

Hüseyn Bozalqanlı:

İstəmirəm, sənə dəyəm, dolaşam,
Bağırsam qulağın kar olar onda.
Əlindən alaram telli sazını
Gen dünya başına dar olar onda.

Deyişmələr hərbə-zorba ilə başlayır və qarşıdakı aşıq ustadnamə, təcnis, qıfılbənd, divani kimi aşıq şeir şəklinin ən çətin formalarından istifadə ilə sınağa çəkilir.

Qıfılbəndlər

Qıfılbəndlərin ilk nümunələrinə yazılı ədəbiyyada – Nəsimi yaradıcılığında rast gəlirik. Yuxarıda dediyimiz kimi şairin yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq poeziyası ilə qoşa inkişaf etmiş, aşıq yaradıcılığına yeni janrlar gətirmiş, formaca onun inkişafına təkan vermişdir. Bu təsiri şairin qıfılbənd bağlamalarında bariz şəkildə görürük:

Niyə dörd oldu suya ırmağın?
Səkiliz oldu qarısı üçməğın?
Tuba ağacının nədir yemişi?
Həq onu ər yaratdı, yoxsa dişi?

Şairin “Divani” üstündə yazılmış bağlamaları da çoxdur. “Nədir” bağlamasından verdiyimiz misralar onun bağlamaları haqqında dolğun təsəvvür yaradır:

Doquz ata, yedi ana, dörd dayədən ver xəbər
Bu çəharü pəncü şeşin, saqi, binası nədir?
Yedi yer-göy, yedi dərya, yedi ayət, yedi xə, yedi
Yedi müşəf, Musaya, çün yedi bəyzası nədir?

Ordubadlı Kərim (XVII əsr) və Aşıq Ələsgərin “Yeddidi” qıfılbəndləri Nəsiminin bağlamalarına çox bənzəyir. Bu nümunələrdə Nəsimi şeirinin poetik intonasiyası, janr yaddaşı dərhal duyulur.

Ordubadlı Kərimin qıfılbəndindən:

Məndən salam olsun Məlik Paşaya,
Nə şəcərdi, onun budağı yeddi?
Yüz iyirmi dörd min şahın içində,
Yanıb şölə çəkər çırağı yeddi?

Nə çeşmədi doymaq olmaz suyundan?

Baş birdi, başdan ayağa yeddi?

Aşıq Ələsgərin qıfılbaşından:

Məğrurluq eləyib ustadam deyən,

O hansı ağacdı, tağı yeddidi?

O ağacda bir quş yuva salıbdı,

Çarpaz sinəsinin dağı yeddidi?

Nəsiminin qıfılbaş bağlamaları, demək olar ki, bütün görkəmli aşıqlarımıza təsir etmişdir. Biz görkəmli aşıqlar deyəndə aşıq şeiri şəkillərinin ecazkar nümunələrini yaradan, dastan qoşan, bədahətən şeir demək qabiliyyətini nümayiş etdirən, aşıq şeiri şəkillərindən yerli-yerində istifadə edə bilən, bütün aşıq havalarından xəbərdar olan, özü aşıq havaları yaradan “Dədə” aşıqları nəzərdə tuturuq. Hər aşıq “qıfılbaş bağlama” yarada bilməz. Qıfılbaş yaratmaq və dərk etmək üçün gərəkdir ki, “Şəriət” və “Təriqət” elmindən xəbərdar olasan.

Ordubadlı Kərim (XVII əsr), Xəstə Qasım (XVIII əsr) Azərbaycanca yazıb-yaradan Ləzgi Əhməd (XVIII), Məşkinli Məhəmməd (XIX əsr), Şəmkirli Aşıq Hüseyn (XIX əsr), Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı hər iki elm sahəsini mükəmməl bilən qıfılbaş ustaları kimi məşhur olmuşlar.

Ləzgi Əhmədlə Xəstə Qasımın dillər əzbəri olan qıfılbaş deyişmələrindən iki bəndi məmnuniyyətlə oxuculara təqdim edirəm:

Ləzgi Əhməd:

O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız?

O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız?

O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız?

Üç ay keçər ayağı var, əli var?

Xəstə Qasım:

Göy bir çadır, dayanıbdır dayaqsız.

Ayla-Gündü, boyanıbdır boyaqsız.

Qurbağadır, doğar əlsiz-ayaqsız.

Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Bütün yaradıcılığı orijinal və təkrarsız olan Cəfər Cabbarlı aşıq poeziyasından istifadə ilə qıfılbaş yaratmışdır. Professor Vaqif Vəliyev həmin qıfılbaş “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1936, №1) üzə çıxarmış və kitabında vermişdir (15, s. 252). Doqquz bənddən ibarət olan “O nədir?” qıfılbaşından üç bəndini təqdim edirik:

Səndən xəbər alım haq bilən aşıq,

O nədir ki, sözü vardır, özü yox?

Cavab qaytar istəyinə müvafiq,
O nədir ki, özü vardır, sözü yox?

O nədir ki, Allahına pul deyir?
O nədir ki, ağasına qul deyir?
O nədir ki, olmaz şeyə ol deyir?
O nədir ki, əyrisi var, düzü yox?

O nədir ki, dəftəri çox, işi az?
O nədir ki, “sabah gəl”i qurtarmaz?
O nədir ki, qulaq verməz yüz min yaz?
O nədir ki, qışda getsən buzu yox?

Mənə belə gəlir ki, bu qıfıləndin təhlilə ehtiyacı yoxdur. Fitri istedad sahibi Cəfər Cabbarlı qıfıləndin mənasını misralarda özü açıqlamışdır.

“Əlif-lam” və “Tərs əlifba”

Nəsiminin aşiq poeziyasına gətirdiyi yeniliklərdən biri də “Əlif-lam” və “Tərs əlifba”dır. “Əlif-lam”da hər misranın ilk kəlməsinin ilk hərfi ərəb əlifbasının sıra ilə düzülüşü əsasında verilir. Məsələn:

Əlif – Əla qamətin hər kim görür bican olur.
Bey – Bəşarət buldu hər kim dilbəri sultan olur.
Tey – Təmənna vəslini etdim, niyazım uşbudur,
Sey – Səna etməklik üçün uş canım qurban olur.

“Tərs əlifba”da isə şeir ərəb əlifbasının son hərfi ilə başlayır və ilk hərfə doğru gedir. Bununla da “Tərs əlifba” şeir şəkli alınır (16, s. 68).

“Əlif-lam”ın diqqətəlayiq nümunələrini Aşiq Ələsgər, Molla Cuma, Növrəs İman, el şairi Musa yaratmışlar.

Bu aşıqlar arasında Dədə Ələsgər xüsusilə fərqlənirdi. Aşiq Ələsgər nəinki “Şəriət” və “Təriqət” elmlərini mükəmməl bilmiş, eləcə də klassik ədəbiyyatımızdan xəbərdar olmuşdur.

Nəsiminin “Əlif-lam” və “Tərs əlifba” şeir şəkillərini aşiq yaradıcılığına ilk olaraq Aşiq Ələsgər gətirmişdir.

Həyatı boyu yaradıcılıq axtarışlarında olan, aşiq poeziyasının bütün şəkillərində qələmini sınayan, uğur qazanan, “Şəriət” və “Təriqət” elmini mükəmməl bilən, **qoşma** və **divani** üstündə “Əlif-lam” yaradan Aşiq Ələsgər **gəraylı** üstündə də 36 misralıq “Əlif-lam”ın dini baxımdan gözəl nümunəsini yaratmışdır.

İbtidakı “Əlif” – Allah.
Bey – Birliyə dəlalətdir.

Tey – təkdir, vahidi yekta
Arif bu elmə bələddir və s.

Molla Cumadan başqa bütün aşıqların və el şairlərinin “Əlif-lam”ları dini mövzudadır və şübhəsiz, şəriət və ilahiyyat elminin qavranılmasına xidmət edir.

Molla Cumanın “Əlif-lam” və “Tərs əlifba”sını fərqləndirən cəhət yalnız eşq, məhəbbət, sevgi ilə bağlı olmasıdır. Bununla da Molla Cuma Nəsimi ruhuna yaxınlaşır. Aşığın gəraylı üstündə yazılan “Qız” adlı “Əlif-lam”ı deyilənlərə dayaq olur:

“Əlif” – əlin ver əlimə
Gedək bizim ellərə, qız!
“Bey” – baxıb güvənirəm,
Üzündəki tellərə qız!
“Cim” – camalın oxşayır,
Tez açılan güllərə, qız!
“Hey” – hərəm sonasısan,
Uçub qondun göllərə, qız!
“Lam” – Leylidən dərs götürüb, –
Döndərdin Məcnunə məni və s.

Ənənəvi “Əlif-lam”da, adətən, ərəbcə hərf verilir, sonra isə mənası açılır və s.

“Əlif” – eylə bir mərhəmət,
Mətləbimə çatım, gedim.
“Bey” – bağrıma basım səni,
Canım canə qatım, gedim.
“Tey” – tədarük gör axşama,
Bircə çimir yatım, gedim.

Molla Cumanın bir çox “Əlif-lam”larında misradan hasil olan fikrə əsasən, hərflərin nə mənə verdiyi açıqlanır:

Dost da öz dostundan olurmu bezar,
Yatmıram gecələr, “fi”, “kafi”, “rey”dən

Açması “**fikirdən**” deməkdir.

Konkret poetik nümunələr göstərir ki, “Əlif-lam”, “Tərs əlifba” və müxəmməs aşiq şeiri şəklinin ən mükəmməl nümunələrini Molla Cuma yaratmış və aşiq poeziyasını xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

“Əvvəl-axır”

Aşiq yaradıcılığında qoşma üstündə köklənən şeir şəkli “Əvvəl-axır”a az da olsa təsadüf edilir. “Əvvəl-axır”da bütün misralar hansı

hərflə başlayırsa, həmin hərflə bitir. Buna görə də “Əvvəl-axır” adlanır.

“Əvvəl-axır”ın ən gözəl nümunələrini Molla Cuma və Mikayıl Azaflı yaratmışdır:

*Zaval yoxdur, sənə ördək, sənə qaz,
Zaman keçir, yaz hovzunda yüz ha yüz.
Zənbur avazına dönübdür avaz,
Ziyanım var, çək boğazım yüz ha yüz.*

Maraqlıdır ki, Molla Cuma “Əlif-lam” şeir şəklində də “Əvvəl-axır” yaratmışdır:

Bülbül sayaq cuşə gəldim “yey”i “əlif”, “zey”in görüb,
Başladım göftar deməyə “yey”ü “vav”ı “rey”in görüb.
Bədirələnmiş camalına qalmışam mail olub,
Bildim candan xeyir yoxdur “mim”ü “əlif”, “zey”i görüb.
(açması: yaz, yüz (üz), naz)

Dedim-Dedi

Bu şeir şəklinə aşıq poeziyasında nisbətən az təsadüf edilir. Bunu aşıqların az çalıb-oxuması ilə əlaqələndirmək olar. Məhəbbətdən bəhs edən bu aşıq şeiri şəklinin ən yaxşı nümunələrini Qurbani, təxminən səkkiz ilə yaxın Qafqazda yaşamış görkəmli Krım tatar aşığı Ömər (1621-1707), Ərzurumlu Aşıq Əmrah, Aşıq Saleh, Mikayıl Azaflı, Nəbi Əfəndi Zabit, el şairi Nəbi, Ürfan Əli (Əli Quliyev) yaratmışlar.

Aşıqşünas alimlərimiz Məhərrəm Qasımlı və Mahmud Allahmanlı qeyd edirlər ki, bu şeir şəklinə aşıqlar “güllü qafiyə” – deyirlər. “Qafiyə” XX yüzilliyə qədər Azərbaycan folklor arealında hazırkı “qoşma” anlamını ifadə etmişdir. Bu mənada “güllü qafiyə” – “güllü qoşma” deməkdir (17, s. 123). “Güllü qafiyə” saz havası üstündə oxuyurlar.

Aşıqlarda “Dedim-Dedi”lərdən qurulan “güllü qafiyə” misradaxili və misraönü olur.

Misradaxili “Dedim-Dedi”yə misal:

Dedim: Gülşən nədi: – Dedi: Bağımdı.
Dedim: Səfalıdı? – Söylədi: Yox-yox.
Dedim: İşrət nədi? – Dedi: Çağımdı.
Dedim: Gəlsən sürək? – Söylədi: Yox-yox.

(Ərzurumlu Aşıq Əmrah)

Adını çəkdiyimiz bütün aşıqlarda misraönü “güllü qafiyə” işlənib. “Dedim-Dedi”lərdən qurulan “güllü qafiyə”lərə nümunələr:

Dedim: Dilbər, getmə bir dəm danışaq.
Dedi: Sözün yoxdur, bəhanədir bu.
Dedim: Bir nəzər qıl aşiq halına.
Dedi: Əcəb dəli, divanədir bu.

(Qurbani)

Dedim: Dilbər yanaqların qızarmış.
Dedi: Çiçək taxdım, gül yarasıdır.
Dedim: Danə-danə olmuş xalların.
Dedi: Zülfüm dəydi, tel yarasıdır (18, s. 109).

(Aşiq Ömər)

Yazılı ədəbiyyatda “Dedim, Dedi” aşiq şeiri şəklinə Xalq şairi Hüseyn Arif yaradıcılığında rast gəlinir. Şairin xalq ruhunda yazılan “Dedim, Dedi”sinə musiqi bəstələnib, mahnı indi də sevilir.

Dedim: Telin nə gözəldir!
– Yox, yox, ona dəymə! – dedi.
Dedim: Nə vaxt gəlim sizə?
Qapımızı döymə – dedi.
Dedim: Nədir bu işvə-naz?
Dedi: Yeri, şerini yaz!
Dedim: Qövr eyləyir yaram.
Dedi: Sənlə yoxdu aram.
Dedim: Axı sənətkaram.
Çox özünü öymə – dedi.

Maraqlıdır ki, aşiq poeziyasında “Dedim-Dedi”lər qoşma üstündə olduğu halda, Hüseyn Arifdə gəraylı üstündədir. Bundan əlavə, bu aşiq şeiri şəkli misradaxili və misraönü quruluşunda olduğu halda, Hüseyn Arifdə güllü qafiyəyə misra sonunda təsadüf edilir (19, s. 109).

Deyişmələr

Deyişmələr müxtəlifdir. Bağlama qıfılənd deyişmələri çıxmaqla, onların bir çoxu hal-əhval tutmaq, zəmanədən, insanlardan, fələkdən, dünyanın keşməkeşlərindən şikayət və s. məqamlarda işlənir. Deyişmələrdə hal-əhval tutmaq, qarşısındakını imtaha çəkmək üstünlük təşkil edir.

Mikayıl Azaflı ilə Xalq şairi Zəlimxan Yaqub arasında üç deyişmə baş tutub. “Yavaş yeri” deyişməsindən nümunə üçün iki bəndi təqdim edirik:

Zəlimxan Yaqub:

Ötməsin, aylara, illərə yalvar,
Gəzməyə nə qədər çiçəkli yal var.
Laləyə bənzəmə, bəğrində xal var.
Düşməsin qəlbinə xal, yavaş yeri.

Mikayıl Azaflı:

Hər görünən dağdan səfa gözləmə,
Hər həkim əlindən səfa gözləmə,
Hər yetən gözəldən vəfa gözləmə,
Sayma hər şirini bal, yavaş yeri (20, s. 600).

Təəssüflər olsun ki, aşıq poeziyasının inkişafına müsbət təsir edən “Deyişmələr” hələlik lazımcına tədqiq olunmamışdır.

Şeir-məktublar

Şeirlə məktublaşmalar keçmişdə də, zəmanəmizdə də aşıqlar və el şairləri arasında dəbdə olub. Buradakı mövzu rəngarəngliyi adamı heyran edir.

Aşıq yaradıcılığında sabitləşən şeirlə məktublaşma və deyişmələrə elə-belə məşğuliyət, hobbii kimi baxmaq doğru olmazdı. Onların hər birinin arxasında müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisələr, insanlar, zamana, tarixə, dövrə münasibət durur.

Görün kəlbəcərli el şairi Dastançı Əli (Əli Qurbanov) şeir-məktubla Azaflı Mikayılı oğlunun toyuna necə dəvət edir. Şeirdən iki bəndi təqdim edirik:

Ay Azaflı, xeyir olsun həmişə,
Daha ömrün boyu şərdən uzaq ol.
Zəhməti qəbul et, istəyəninlə
Oğlumun toyuna buyur, qonaq ol.

Dostun zəhmətini çəkmək, bu haqdı,
Bəzən çatışmayır insanın vaxtı.
Əlidən çağırıb yada salmaqdı,
Gəlməsən də sağ ol, gəlsən də sağ ol.

Bu şeir-məktubda tək-cə bir ailə üçün əlamətdar olan hadisədən söhbət getmir. “Daha ömrün boyu şərdən uzaq ol” Azaflı Mikayılın başına gələn bəlaya işarədir. İstedadlı, ilahi vergili olduğuna görə ötkəm olan, qorxu bilməyən Mikayıl Azaflı bir xudmani məclisdə Tovuz rayonunun Qaraxanlı kəndinin el şairi Seyid Bəndənin Sovet dönəmində nəinki məclisdə oxunması, hətta dilə gətirilməsi belə təhlükəli olan:

Əlimizdə zorba çomaq,
Başımızda motal papaq

Ağ şalvarda qara yamaq

Kommunizmə gedirik biz (21, s. 6)

misraları ilə başlanan şeirini oxuduğuna görə sənətkar “Oğurluqda və evində silah saxlamaqda təqsirli bilinib” damğası ilə dörd il (1961-1964) azadlıqdan məhrum edilmişdi. Dastançı Əli buna işarə edir.

Aşıq Şəmşirin Mikayıl Azaflıya ünvanladığı “Olanda gəl” şeir-məktubu da çox mətləblərdən söz açır. Aşıq Şəmşirin şairlik istedadının səviyyəsini göstərən şeir-məktubdan iki bəndi veririk:

Çəmənə, çiçəyə bəzənir hər yan,
Sən bizim dağlara yaz olanda gəl.
Lalə, nərgiz açılında ərnağan
Boran bu yerlərdə az olanda gəl.

Xəstəlik əlində belə çaşbaşam,
Axı bacarmıram, sellənib daşam.
Müddətdi yatıram, hələ naxoşam,
Şəmşirin əlində saz olanda gəl.

Bu şeir-məktubda, hər şeydən əvvəl, diqqəti çəkən təbiət təsviri-
dir. Sanki istedadlı rəssamın fırçasından çıxan ecazkar bir tablodur.

Şeir-məktublər təkcə hal-əhval tutmaq, nəyisə xəbər vermək, se-
vincini bölmək və s. ifadə etmək üçün deyil, eyni zamanda qəm-qüssə,
kədəri bildirmək məqamında güclü olur.

1954-cü ildə görkəmli Aşıq Mirzə Bayramov dünyasını dəyişən-
də el şairi Bimar İsgəndər Aşıq Qədirə tovuzluların kədərinə şərik
olduğunu göstərən “Deyirlər” adlı şeir-məktub ünvanlamışdı:

Yaz görüm, ay Qədir, mənə bir xəbər,
Mirzənin karvanı köçdü – deyirlər.
Əgər olmasaydı Əsəd ölməmiş,
Hüseyn saralmamış, Nəcəf solmamış,
Köhnə yaralarım bir yan olmamış,
Yeni yaralarım deşdi – deyirlər.

Bu şeir-məktub indi də aşıqların dillər əzbəridir. Şeir-məktubda
təkcə Aşıq Mirzə deyil, başqa görkəmli aşıqlar da yad edildiyinə görə
aşıqlar və saz-söz pərəstişkarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Təəssüf ki, şeirlə məktublaşmalar aşıq poeziyasında xüsusi yer
tutsa da, geniş yayılsa da, hələlik əsaslı tədqiqata cəlb olunmayıb.

Aşıq poeziyasında cinaslı bayatılar, mərsiyələr (ağılar), ithaflar,
həcvlər, nəzirələr də qədərincədir. Yazılı ədəbiyyatda da geniş yayılan
bu şeir şəkilləri barədə ayrıca yazmağa ehtiyac duymadıq.

Aşıq şeir şəkillərini böyük ustad aşıqlarımız yaratmışlar və bu proses zəmanəmizdə də davam edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev aşıq yaradıcılığı prosesinin qədimdən zəncirvari şəkildə törəyib artdığını və silsilə müxtəlifliklər yaratdığını görərək doğru qənaətə gəlmişdir. Görkəmli folklorşünas alimimiz yazır ki, bütün aşıq şeir şəkilləri pərdə ifa səciyyəlidir. İfaçılar həmin havalara öz mizanlarını vurmağa cəhd etməklə yeni forma, şəkil və hava yaradırlar. Ona görə də sonsuzluğa aparən aşıq şeiri şəkillərinin repertuardakı (və yazıdakı) dəstinin intə-həsizliyini müəyyənləşdirmək asan deyildir (22, s. 256).

Həqiqətən də belədir. Müasirimiz Azaflı Mikayılın yaratdığı “Azaflı dübeyti”, “Azaflı himni”, “Azaflı dünyası”, “Azaflı gözəlləməsi”, “Azaflı müxəmməsi”, “Azaflı gəraylısı”, “Azaflı dağları”, “Azaflı bəhri” və sairə kimi 12-dən artıq dillər əzbəri olan, aşığa əbədilik gətirən aşıq havaları deyilənlərə dayaqlıdır.

Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçısı professor Xəlif Yusiflinin orta əsrlər Azərbaycan şeirində janrlar və bədii ifadə vasitələri haqqında gəldiyi qənaətləri də yuxarıda deyilənlərlə səsləşir: “Bizə görə, bütün janrların və bədii vasitələrin meydana gəlməsi mənə və məzmun tələbi ilə insan təfəkküründə gedən axtarış və proseslərin nəticəsidir... Əlbəttə, bu ədəbi, fikri axtarışlar bu gün də davam edir” (23, s. 5-6).

Aşıq poeziyasının şəkilləri poetik quruluşu, məzmun çalarları, bədii təsvir zənginliyi etibarlı ilə böyük tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Xüsusən, yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı zənginləşmə prosesi aşıq poeziyası şəkillərinin hər birində dərhal hiss olunur. Folklor janrları ilə klassik irsin poetik keçidləri olduğu kimi, şifahi xalq yaradıcılığının aşıq poeziyası ilə də qovuşan cəhətləri istənilən qədərdir. Aşıq poeziyasını folklor hadisəsi hesab etmək müəllifi bəlli bir ədəbi irsdən, konkret ünvandan məhrum etməkdir.

Milli bədii yaddaşdan süzülüb gələn ifadə sistemi yazılı ədəbiyyat hesab edilən irsimizə də buradan yol açılmışdır. Burada calaqlı yoxdur. Barlı-bəhrəli, bütöv poetik sənət tarixi mövcuddur – desək, həqiqəti ifadə etmiş olarıq.

Aşıq poeziyasına, aşıq şeir şəkillərinə həsr etdiyimiz tədqiqat deyilənləri təsdiqləyir.

QAYNAQLAR

1. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə. Bakı, 2017
2. Mikayıl Azaflı. Qoca Azaflıyam. Bakı, “Nurlan”, 2008, 760 s.

3. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. I cild. Aşıq poeziyası. Bakı, 2017, s.7
4. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı, 2006, s. 240
5. Sabir Rüstəmxanlı. Xalqın söz silahı. Bakı, 2019, s. 221
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1992, s. 229
7. Muxtar Kazimov. Folklor həm keçmiş, həm də bu gündür. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, s. 55
8. Qəzənfər Paşayev. Nəsimi. Edamdan sonrakı həyat. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, s. 63-78
9. Məhərrəm Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 474
10. Mikayıl Azaflı. Qoca Azaflıyam. Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 417-432
11. Səməd Vurğun. Əsərləri. I cild. Şeirləri. Bakı, 1960, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, s. 205-206
12. Qəzənfər Paşayev. Hüseyn Kürdoğlunun poetik dünyası. Bakı, “Sabah”, 2017, s. 103
13. Mikayıl Azaflı. Qoca Azaflıyam. Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 403-404
14. Vəqif Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, “Maarif”, 1985, s. 193
15. Vəqif Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, “ADU” nəşriyyatı, 1970, s. 252
16. Qəzənfər Paşayev. Nəsimi. Edamdan sonrakı həyat. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, s. 68
17. Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s. 123
18. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. I cild. Aşıq poeziyası. Bakı, 2017, s. 109
19. Hüseyn Arif. I cild. Şeirlər. Bakı, 2014, s.109.
20. Azaflı Mikayıl. Qoca Azaflıyam. Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 600
21. Azaflı Mikayıl. Qoca Azaflıyam. Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 6
22. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı, 2006, s. 256
23. Xəlil Yusifli. Orta əsrlər Azərbaycan şeirində janrlar və bədii ifadə vasitələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 5-6